МОВНИЙ АСПЕКТ

Людмила ЛОНСЬКА

НАЦІОНАЛЬНИЙ КОЛОРИТ ЗВЕРТАНЬ МИКОЛИ ГОГОЛЯ

Сьогодні, коли український народ здобув національну незалежність і в суверенній державі відроджує й розбудовує багатовікову культуру, такі велети духу нашого народу, як М. Гоголь, потребують нового осмислення, його творча спадщина дає нам на те справді всі підстави. Відповідь на питання про національну належність Гоголя до відповідної (української чи російської) культури можна одержати, аналізуючи мову творів письменника, хоч справжній талант ніколи не вкладається в якісь рамки – соціальні, національні, релігійні, політичні. За словами О.Р. Мазуркевича, «він [талант] всеосяжний. Бо торкається найрізноманітніших сторін людського буття» [8, 3]. Живучи в час тотального переслідування, заборон української мови, геній українського народу, Микола Гоголь зростив свою творчість на плідному національному τрунті, піднявши її до загальнолюдських вершин. З цього приводу Остап Вишня писав: «Гоголеве слово наснажене духом українського народу, напоєне ароматом рідної мови. Українською мовою Гоголь дихає, він її ввібрав у свою душу, – і не з букварів, не з шкільних посібників, які тоді були в «крамолі», а з дихання, з душі самого українського народу – свого, рідного, з голосу України, материнської пісні» [8, 7].

С. Єфремов, аналізуючи літературний рух 20-30-х рр. в Україні, зазначав, що «в огляді українського письменства не годиться обминати й тих спроб літературної продукції, що мовою своєю не були ще цілком українськими... Але вони сприяли зростанню національної свідомості й дальшому розвою українського письменства. Силоміць, самодержавно-колонізаторською політикою царизму «денаціоналізоване» освічене громадянство українське тільки в такій чужій одежі могло приймати спочатку саму ідею національного українського відродження, і з цього погляду сам М. Гоголь стільки зробив» [8, 4].

Українська мова була для М. Гоголя інструментом, за допомогою якого він «пізнавав світ, спосіб бачення світу та його осмислення» [6, 184]. Українська мова в письменника є особливою формою духовного досвіду української нації. Вона є оригінальною, не схожою на мову інших російських письменників. Вона ближча українцям, бо в ній – душа М. Гоголя. Доказом того, що вживані в повістях слова, синтаксичні конструкції не зовсім зрозумілі для росіян, є доданий до передмови «Диканьки...» словник українізмів.

Зацікавленість звертаннями, ужитими М. Гоголем у повістях, пояснюється специфікою їхнього вираження на лексичному й граматичному рівнях, їхнім національним колоритом. Тому об'єктом нашого висвітлення є тільки ті звертання, які відображають особливості лексичної й граматичної системи української мови.

У науковій літературі звертанням називається «кликання, за допомогою якого мовець привертає увагу свого співбесідника, називаючи

його» [13, 183]. Словник української мови визначає звертання «як лінгвістичні слова або сполучення слів, що називають особу або предмет, до якого звертається той, хто говорить» [12, 465].

При тлумаченні звертання лінгвісти враховують не лише дефініції цього поняття, а й зазначають його функції: апелятивну, конотативну, емотивну, експресивну, метатекстову, інформативну тощо. Так, Н.Д. Арутюнова, досліджуючи функціональний аспект звертань, указує на їхній двоїстий характер: «Воно [звертання] – з одного боку – дозволяє адресату ідентифікувати себе як отримувача мовлення. З другого боку, в апелятиві часто виражається ставлення мовця до адресата» [1, 355]. Прикладом такої функціональної двоїстості звертання може бути: *«**Ивасю мой милый, Ивасю мой любый!** Беги к Петрусю, **мое золотое дитя,** как стрела из лука* (3, с. 57).

Л. Загнітко називає три функції звертання: номінативно-контактну, етикетну, вокативну, зважаючи на те, чи мовець просто виділяє адресата з-поміж інших осіб, чи називає особу з особливою інтонацією, чи хоче підкреслити соціальний статус, вікові особливості або рангові відношення тієї особи, до якої звертається [4, 91].

Специфіка звертань М. Гоголя полягає в морфологічних, словотвірних, лексичних і синтаксичних засобах його вираження.

Основним морфологічним засобом вираження звертань є кличний відмінок як спеціалізований відмінок з апелятивною функцією, який тривалий час було вилучено з відмінкової парадигми іменника шляхом заміни його називним відмінком з метою зближення граматичної системи української й російської мов. І лише в 1990 році у зв'язку з прийняттям нового правопису кличний відмінок повернувся до морфологічної парадигми іменника як окремий відмінок, а не форма. Зазначаючи семантико-граматичну природу кличного відмінка, І.Р. Вихованець називає 4 його різновиди: «адресат потенційного суб'єкта; акцентований адресат і нейтралізований суб'єкт; кличний ідентифікаційний полісемантичний, що дублює відповідну семантико-синтаксичну функцію граматично пов'язаного з ним іменника 2 особи, і кличний однокомпонентного речення як конденсат суб'єктно-предикатної структури» [2, 189].

Звертання, що передають відношення адресата й потенційного суб'єкта, синтезують у собі семантику адресата вольової дії мовця й семантику потенційного суб'єкта дії, на якого спрямована дія першого. Напр.: *«**Иване**! Не выберу я ему скоро казни; выбери ты сам ему казнь!*(3, 184).

Звертання 2 типу виконують актуалізаційну функцію щодо адресата. Напр.: *«Страшная казнь, тобою выдуманная, **человече**! – сказал Бог* (3, 185).

Звертання 3 різновиду, що співвідноситься із займенниковим словом, «виконує формально-синтаксичну функцію опосередкованого другорядного члена речення» [2, 189]. Займенники, що функціонують у формі особового займенника, вираженого 2 особою однини чи множини, вживаються, як правило, з відокремленими поширювачами, напр.: *«**Тебе***

одной только, ***Галю,*** *передам его [диво]* (3, 93). На думку окремих лінгвістів, «якщо займенники *ти, ви* виконують функцію підмета, іменники при них виступають як кличні модифікації, а не відокремлювані поширювачі» [11, 411]. За словами І. Кучеренка, у розгляданих конструкціях «іменник у кличному відмінку виконує функцію прикладки, поєднуючись із узагальнено-вказівним *ти, ви* » [5, 147]. А.К. Мойсієнко вважає, що «такі конструкції слід кваліфікувати як звертання-прикладки при займенникових підметах» [9, 130]. Напр.: *«Погубил* ***ты, батьку,*** *родную дочку свою!* (3, 70).

Кличний відмінок у функції звертання може існувати на синтаксичному рівні, виходячи за межі речення, уживатись із самостійною інтонацією, хоч смисловий зв'язок з реченням у такому разі в них залишається майже непорушний, напр.: *«****Добре, сынку****! Вот так колоти всякого, как меня тузил; никому не спускай!»* (3, с. 242).

Звертання у формі кличного відмінка у М. Гоголя найчастіше позначає осіб за родинними зв'язками, напр.: *«Постой,* ***батьку****! велено тебе отдать записочку, – проговорил Левко»* (3, 91); *«Не смейся, не смейся,* ***батьку!*** *– сказал наконец старший из них»* (3, с. 241). Подібну семантику мають звертання, виражені формою називного відмінка, напр.: *«А когда же свадьбу,* ***батько?****– спросил Левко»* (3, 93); *«Боже тебя сохрани,* ***сват!*** *– подхватил, побледневши винокур»* (3, 80); *«Так ты,* ***кум,*** *еще не был у дьяка в новой хате? – говорил козак Чуб, выходя из дверей своей избы…»* (3, 111). Часто звертання на позначення родинних стосунків набуває узагальненого значення, уживаючись у вторинному значенні, напр.: *«Помилуй,* ***мамо!*** *помилуй!»* (3, 141); *«Та спасиби,* ***мамо!****»* (3, 142); *«Як же,* ***мамо****! Ведь человеку, сама знаешь, без жинки нельзя жить»* (3, 143). Таке звертання вживають козаки, звертаючись до імператриці з надією на її допомогу.

Етикетними формами з певною стилістичною означеністю є вокативи на зразок *брат*, що позначає в М. Гоголя особу за спільними поглядами, напр.: *«Мы,* ***брат****, будем с царицею толковать про свое»* (3, 140), хоч така форма є спільною з російською.

Кличний відмінок в апелятивній функції може виражатися іменниками-власними українськими іменами чи прізвищем людини. Паралельно з кличним відмінком звертання може виражатися й називним, проте ці звертання мають національний колорит: письменник вживає українські сільські імена людей, які він чув, перебуваючи в Україні. Люди здавна вірили в магію імені. Воно було даром, долею, заклинанням від злих духів. Ім'я, дане людині певною спільністю, було одним із засобів ідентифікації людини з цією спільністю. І сьогодні за іменем визначають національну належність людини. Тому українські антропоніми у функції звертань не просто створюють національний колорит, вони є сигналом до прочитання українського коду, підкреслюючи національну належність персонажів. Напр.: *«Хорошо тебе,* ***Одарка,*** *у тебя есть такой человек, который все тебе покупает* (3, 122); *«Бери,* ***Стецько,*** *с собою скорее*

острую саблю да винтовку да ступай за мною! (3, с. 159); *«Но не тужи,* ***моя Галю!****»* (3, 68); *«Что ж,* ***Хивря****, хоть бы и тот самый, чем же он не сорванец?»* (3, 34); *«А!* ***Голопупенко, Голопупенко!*** *– закричал, обрадовавшись, Солопий* (3, 48); *«Я к твоей милости пришел,* ***Пацюк!*** *– сказал Вакула* (3, 129). У прізвищі міститься інформація про людину, її характер, спосіб життя тощо.

В окремих випадках власні назви супроводжуються прикладковими поширювачами, які передають суб'єктивне ставлення мовця до особи-адресата: *«****Параско, голубко!****»* (3, 49), яке може поєднуватися з характеристикою за зовнішніми чи внутрішніми ознаками: *«****Чудная, ненаглядная Оксана,*** *позволь поцеловать тебя! – произнес ободренный кузнец и прижал ее к себе»* (3, 115).

У формі множини кличний відмінок є омонімічним до називного, напр.: *«О время, время! минувшее время! куда подевались вы,* ***лета мои?*** (3, 169).

Національний колорит у повістях М. Гоголя створюють народнопоетичні звертання, ужиті в українських піснях: *«Ой ти,* ***місяцю, мій місяченьку****! І ти,* ***зоре ясна****! Ой світіть там на подвір'ї, Де дівчина красна»* (3, 87); *«****Зелений барвіночку,*** *Стелися низенько! А ти,* ***милий, чорнобривий****, Присунься близенько!...»* (3, 50); *«Сонце низенько, вечір близенько, Вийди до мене,* ***моє серденько!****»* (3, 67).

Звертання до Бога персонажів М. Гоголя є невипадковим. Це свідчить, що український народ є релігійним, вірить у Бога. Фономорфологічною особливістю таких звертань є чергування задньоязикового *г // ж* у кличному відмінку, пор.: у російській мові вживається форма *Бог,* в українській – *Боже: «****Боже,*** *благослови! – сказал Черевик..»* (3, 50); *«****Боже ты мой****, а какой важный живописец был!»* (3, 145). У таких випадках звертання втрачає значення адресата мовлення й переходить у вигуки, уживаючись в етикетній функції. Досить поширеними в М. Гоголя є звертання на позначення нечистої сили, проте аналіз фактичного матеріалу засвідчує, що такі апелятиви більш властиві російській мові, напр.: *«Не бесись, не бесись,* ***старая чертовка !****– проговорил Басаврюк, приправив таким словцом, что добрый человек и уши бы заткнул* (3, 60); *«Что вы,* ***Иродово племя****, задумали смеяться, что ли, надо мною?* (3, 102); *«Вишь,* ***бесовское обморачивание!*** *– сказал дед и с досады хватил кулаком что силы по столу* (3, 102); *«Чтоб вы перелопатились,* ***дьявольское племя,*** *– закричал дед, затыкая пальцами себе уши»* (3, 101).

Національний колорит звертань виявляється й у пошанному ставленні до осіб з використанням лексем *пан, пані, панове* як етикетна форма ввічливості в Україні ще з 14 століття. Вокатив *пан* вживається при звертанні до особи чоловічої статі, як правило, чиновника (голова, писар) або священика, напр.: *«А я к тебе иду,* ***пан писарь****»* (3, 82); *«А я к твоей милости,* ***пан голова****»* (3, 82). *«Готов обед,* ***пан отец****»* (3, 158). При звертанні до особи жіночої статі (одруженої жінки) вживається *пані:*

*«Чудно, **пани**! – продолжал Данило, принимая глиняную кружку от козака»* (3, 158). Пошанне звертання може супроводжуватися власною назвою: *«Я не в печаль вдался, **пан мой Данило**! Меня устрашили чудные рассказы про колдуна»* (3, 151); *«Какой сон, **моя любая пани Катерина**?»* (3, 157). При звертанні до неодруженої жінки (дівчини) українська етикетна форма вимагає вживання *панно,* проте у М. Гоголя ця форма набуває пестливого обрамлення – *панночка,* напр.: *«Я готов все для тебя, **моя панночка**!– сказал он в сердечном волнении»* (3, 103). Ввічливе звертання до групи осіб в українській мові передбачає вживання форми *панове,* напр.: *«А будьте ласковы, **панове,** возьмите и меня с собою»* (3, 140); *«Здравствуйте, **панове!** помогай Бог вам! Вот где увиделись! – сказал кузнец, подошедши близко и отвесивши поклон до земли»* (3, 139).

Серед лексичних засобів вираження звертання, що створюють національний колорит мови, слід назвати українізми-загальні назви осіб: *жинка, дивчина, парубок, хлопец,* напр.: *«Ну, **жинка!** А я нашел жениха дочке!»* (3, 33); *«С ума спятили вы**, хлопцы!** Где видано, чтобы человек сам у себя крал что-нибудь?»* (3, 47); *«Не бесись, не бесись, **жинка**! – говорил хладнокровно Черевик»* (3, 50); *«Нет, ты не спишь, **гордая дивчина!** – проговорил он громче»* (3, 67). Щоправда, такі лексеми вживаються переважно в називному відмінку. Звертання-апелятиви українського походження можуть мати негативне забарвлення: *«Постой ты, бесовский кузнец, чтоб черт поколотил и тебя, и твою кузницу, ты у меня напляшешься! Вишь, **проклятый шибеник!**»* (3, 121); *«**Дурень, дурень**! Тебе, верно, и на роду написано оставаться таким!»* (3, 33). Досить поширеною лексемою в М. Гоголя є *земляк,* що зближує письменника з рідною землею. Напр.: *«Однако ж, черт возьми, **земляк,** ты, видно, ее соломою кормил!»* (3, 46).

Інтимізація звертань відбувається на морфолого-синтаксичному рівні, де відповідну функцію виконують суфікси пестливого забарвлення, напр.: *«Давно, **мое серденько**, жил в этом доме сотник»* (3, 70).

Таким чином, аналіз фактичного матеріалу засвідчує, що звертання М. Гоголя мають національний український колорит, що виявляється на різних мовних рівнях: уживання кличного відмінка на граматичному рівні, українізмів-апелятивів і власних найменувань людей – на лексичному рівні, пестливих чи згрубілих слів – на морфолого-словотвірному рівні. Синтаксичною особливістю звертань письменника є вживання відокремлених прикладок, що стосуються особового займенника, причому прикладка є або словом українського походження, або має формальне вираження кличного чи омонімічного називного відмінка. Досить поширеним явищем оформлення звертань у М. Гоголя є оклична інтонація, яка супроводжує самостійно вживані звертання, тобто такі, що виходять за межі речення; після знака оклику речення продовжується, хоч початок такого речення пишеться з малої букви. Усі ці приклади є доказом того, що для М. Гоголя виразником українськості була саме мова, у якій закодовано національно-культурне життя народу, його історія. Саме цю культуру

письменник поширював у Росії завдяки мові своїх творів. Гоголівський стиль письма є ідентифікатором України на міжнародному рівні – ось чому лінгвостилістичний аналіз творів письменника потребує подальших досліджень. Українська мова в повістях М. Гоголя функціонує як зображальний, експресивний, стилеутворюючий та текстоутворюючий засіб, а також виконує функцію ідентифікації тексту з українською культурою.

Література

1. *Арутюнова Н.Д.* Предложение и его смысл: Логико-семантические проблемы. – М.: Наука, 1976. – С. 355. **2.** *Вихованець І.Р.* Нариси з функціонального синтаксису української мови. – К.: Наукова думка, 1992. – С. 187. **3.** Гоголь Н.В. Избранные произведения. – К.: Дніпро, 1985.– 395. **4.** *Загнітко Л.* Функціональні вияви звертання // Лінгвістичні студії. – Донецьк: ДонНУ. – 2004. – С. 91–95. **5.** *Кучеренко І.К.* Вокатив як виразник функціонуючого члена речення і так зване звертання // Проблеми синтаксису. – Львів, 1963. – С. 63. **6.** *Луньова Т.В.* Особливості функціонування мови як національнокультурного коду у повістях М.В. Гоголя «Вечори на хуторі поблизу Диканьки» // П'яті Гоголівські читання: Збірник наукових статей. – Полтава: ПДПІ, 1999. – 216 с. **7.** *Мазуркевич О.* Наша національна гідність. Микола Гоголь належить Україні // Рідна школа. – 1995. – № 5. – С. 3–46. **8.** *Мазуркевич О.* Наша національна гордість. Микола Гоголь як український письменник // Відродження. – 1995. – № 4. – С. 3–9. **9.** *Мойсієнко А.К.* Сучасна українська літературна мова. Синтаксис простого ускладненого речення. – К., 2006. – С. 99–145. **10.** *Скаб М.* Граматика апеляції в українській мові. – Чернівці: Місто, 2002. – С. 173. **11.** *Слинько І.І., Гуйванюк Н.В., Кобилянська М.Ф.* Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання. – К.: Вища школа, 1994. – С. 406. **12.** Словник української мови в 11-ти томах. – Т. 3. – К.: Наукова думка, 1972. – С. 465. **13.** *Теньер Л.* Основы структурного синтаксиса. – М.: Прогресс, 1988. – С. 183.